

क्षणतत्क्रमयोः संयमाद्विवेकजं ज्ञानम् ॥ ५२ ॥

भाष्यम्—यथापकर्षपर्यन्तं द्रव्यं परमाणुरेवं परमापकर्षपर्यन्तः कालः क्षणः । यावता वा समयेन चलितः परमाणुः पूर्वदेशं जह्यादुत्तरदेशमुपसम्पद्यत स कालः क्षणः, तत्प्रवाहाविच्छेदस्तु क्रमः । क्षणतत्क्रमयोर्नास्ति वस्तुसमाहार इति बुद्धिसमाहारो मुहूर्त्ताहोरात्रादयः । स खल्वयं कालो वस्तुशून्यो बुद्धिनिर्माणः शब्दज्ञानानुपाती लौकिकानां व्युत्थितदर्शनानां वस्तुस्वरूप इवावभासते । क्षणस्तु वस्तुपतितः क्रमावलम्बी, क्रमश्च क्षणानन्तर्यात्मा, तं कालविदः काल इत्याचक्षते योगिनः । न च द्वौ क्षणौ सह भवतः, क्रमश्च न द्वयोः सहभूवोरसम्भवात्, पूर्वस्मादुत्तरभाविनो यदानन्तर्यं क्षणस्य स क्रमः ।

तस्माद् वर्तमान एवैकः क्षणो न पूर्वोत्तरक्षणाः सन्तीति, तस्माच्चास्ति तत्समाहारः । ये तु भूतभाविनः क्षणास्ते परिणामान्विता व्याख्येयाः । तेनैकेन क्षणेन कृत्स्नो लोकः परिणाममनुभवति, तत्क्षणोपाकृष्टाः खल्वमी धर्माः । तयोः क्षणतत्क्रमयोः संयमात्तयोः साक्षात्करणम् । ततश्च विवेकजं ज्ञानं प्रादुर्भवति ॥ ५२ ॥

Discriminative Knowledge Comes From Practising Samyama On Moment And Its Sequence. 52.

As a minimal object is an atom or minutest particle (1) so minimal time is a moment. In other words, the time taken by an atom in motion in leaving one point in space and reaching another, is a moment. The continuous flow of these is a sequence. There is, however, no real point of contact between a moment and its sequence. Instant, day, night etc. are all aggregates formed by mental conception. Time (2) is not a substantive reality but only a mental concept, which comes into the mind as a verbal knowledge, but to an ordinary indiscreet mind it might appear as something real. Moment, however, is relative to objects and rests upon sequence because sequence is succession of moments, which is called by yogins with knowledge of time as time (3). Two moments are never present at the same time. There can be no succession